

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

**TARIX FAKULTETI "MILLIY G'OYA, MA'NAVIYAT ASOSLARI VA
HUQUQ TA'LIMI" YUNALISHI, 302-GURUH**

KURS ISHI

**MAVZU: МОНАРХ ДАВЛАТ БОШЛИҒИНИНГ
ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТИ**

BAJARDI: МАВЛЯНОВ МАҲКАМБЕК

TEKSHIRDI: DOTS.AVAZOVA SH.

TOSHKENT-2013

РЕЖА

Кириш

1. Давлат бошлиғи тушунчаси
2. Монархия ва унинг кўринишлари
3. Монарх – давлат бошлиғининг ўзига хос белгилари
4. Монархия шаклидаги давлатларда тахт ворислиги

Хулоса

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Давлат ва жамият ҳаётини эркинлаштириш, инсон ва фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатлари механизмини яратиш борасида жаҳондаги етакчи давлатлардан андоза олиш билан бирга, минг йиллардан бери шаклланган миллий урф-одат ва анъаналар, аجدодларимизнинг бой меросини ўзлаштирган ҳолда жамиятимиз ҳаётини янада демократлаштириш имконига эга бўламиз. “Хорижий мамлакатлар конституциявий ҳуқуқи” фанини ўрганиш республикаимиз конституциявий ҳуқуқини ўзлаштиришга имкон беради.

Ижтимоий муносабатларни тартибга солишда ҳар бир давлат махсус ҳуқуқий нормаларни доимий равишда ижод қилади. Ушбу нормалар махсус аппарат ёрдамида мажбурий асосда қўлланиши таъминланади. Худди шу ҳуқуқий нормалар тизимида шундай асосий нормалар ажралиб турадики, шулар асосида давлат механизми таъминланади. Худди шу нормалар конституциявий ҳуқуқнинг асоси ҳисобланади.

Конституциявий ҳуқуқ томонидан тартибга солинадиган ва мустаҳкамладиган ижтимоий муносабатлар, ижтимоий тузум ва унинг асослари, жамиятнинг сиёсий ва иқтисодий негизлари, жамият ижтимоий тузилиши шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати; жамият ва давлат сиёсий режими, давлат тузилиши, бошқарув шаклини белгиланиши, булар барчаси конституциявий ҳуқуқ институтларидир. Шундан, келиб чиқиб, конституциявий ҳуқуқни таърифлаш лозим. Давлат ҳокимиятини шакллантириш ва амалга ошириш жараёнида вужудга келувчи ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳамда инсон ва фуқаролар ҳуқуқий ҳолати билан боғлиқ асосий муносабатларни белгиловчи юридик нормалар йиғиндиси конституциявий ҳуқуқни ташкил этади. Хорижий мамлакатларнинг конституциявий ҳуқуқини ўрганишда хорижий давлатларда давлат бошлиғининг ҳуқуқий мақоми, хусусан, монарх давлат

бошлиғининг ўзига хос белгилари масаласи муҳим аҳамиятга эга.

Курс ишининг мақсади. Хорижий мамлакатларда монарх – давлат бошлиғининг ҳуқуқий ҳолати, унинг белгилари масаласини ёритиб бериш.

Курс ишининг вазифалари. Курс ишининг мақсадини амалга ошириш учун қуйидаги вазифаларни бажариш лозим:

- ✓ Давлат бошлиғи тушунчасининг моҳиятини ёритиб бериш;
- ✓ Монархия ва унинг мутлоқ, парламентар, дуалистик ва теократик кўринишларини ўрганиш ва изоҳлаб бериш;
- ✓ Монарх – давлат бошлиғининг ўзига хос белгиларини кўрсатиб бериш;
- ✓ Монархия шаклидаги давлатларда тахт ворислигининг асосий шакллари ёритиб бериш.

1. ДАВЛАТ БОШЛИҒИ ТУШУНЧАСИ

Ҳокимиятнинг "классик" тармоқлари – парламент, ҳукумат, суд (қонунчилик, ижро ва суд ҳокимияти)дан фарқли равишда давлат раҳбарининг амалий ва юридик ҳолатини бир хилда баҳолаш мумкин эмас. Бу жуда мураккаб масала: давлат раҳбари ким, унинг юридик ва амалий мақоми қандай? У ким - қонун чиқарувчиси, ижро ҳокимиятининг раҳбарими ёки ҳеч бир тармоққа тегишли эмасми? Давлат механизмида давлат раҳбари қандай ўрин тутди. Гап шундаки, ҳар бир мамлакатда бу мансаб эгасининг тутган ўрни ўзига хос. Аммо шунга қарамай, уларнинг давлат раҳбари институтига берган таърифини ифода этувчи умумий белгилари, ўзига хос аниқ томонларини алоҳида кўрсатиш мумкин¹.

Масалан, Л.М.Энтоннинг фикрича, давлат раҳбари –бу "Давлат институти иерархиясида расман энг юқори ўринни эгаллаган, мамлакатнинг ички сиёсий ҳаётида ва бошқа мамлакатлар билан муносабатларида олий ваколатни амалга оширувчи расмий шахс (орган)дир". Буни энг универсал таъриф, дейиш мумкин.

В.А.Стародубский давлат раҳбарига кенгроқ таъриф берган, унинг фикрига кўра, давлат раҳбари – бу давлатни халқаро муносабатларда ифода этувчи ва олий давлат ҳужжатларини амалга оширувчи орган ҳисобланади.

А.А.Мишиннинг таъкидлашича, давлат раҳбари ижро ҳокимиятининг соҳиби, давлатнинг халқаро муносабатларидаги олий вакилидир.

А.М.Осаволюк давлат раҳбарига қуйидагича таъриф беради: *"Давлат раҳбари – давлат органлари тизимида олий лавозимни эгаллаган, мамлакат ичкарисида ва ташқарисида унинг олий вакили, миллат ва давлат (халқ ва давлат) бирлигининг рамзи бўлган лавозими шахс ёки органдир"*.

¹ Хорижий мамлакатлар конституциявий ҳуқуқи / Масъул муҳаррир: профессор А.А.Азизхўжаев. – Тошкент: ТДЮИ, 2009, 230-бет.

Умумий кўламда олиб қараганда, давлат раҳбари ё монарх (мутлак ҳоким), ёки президент, ёхуд (камдан кам ҳолатларда) жамоа шаклидаги орган бўлиши мумкин.

Хўш, конституциялар давлат раҳбари институтларга қандай ёндошмоқдалар. Япония конституцисига кўра, давлат раҳбари "Император" унвонига эгадир. Конституциянинг 1-моддасида унинг давлат органлари тизимида тутган ўрнига таъриф берилади. Жумладан, ундан шундай дейилган:

"Император давлат рамзи ва халқнинг ажралмас бирлиги ҳисобланади, унинг мақоми суверен ҳокимият соҳиби —халқнинг хоҳиши иродасига қараб белгиланади".

Испаниянинг ҳозирги Конституциясида давлат раҳбари —қиролнинг роли ва тутган ўрни тўғрисида аниқ маълумот келтирилади. Унинг 50-моддасида шундай дейилади:

"Қирол Испания давлатининг раҳбари, унинг бирлиги ва барқарорлигининг рамзидир. У давлат институтлари томонидан тўғри фаолият кўрсатилишининг кафолати ҳисобланади. Халқаро муносабатларда Испаниянинг, айниқса, тарихан муштарак бўлган миллатнинг олий ваколатини, шунингдек, унга Конституция ва қонунлар билан бериб қўйилган функцияларни амалга оширади".

Франция Конституциясида, Президентнинг давлат бошқарувида тутган ўрни, роли ва аҳамияти анча аниқ белгиланган (5-модда);

"Республика Президенти конституцияга риоя этилишини кузатиб боради, ўз арбитражлари орқали давлат органларининг мўътадил фаолиятини, шунингдек, давлат ҳокимиятнинг мустақиллигини таъминлайди. У миллий мустақиллик, ҳудудий яхлитлик, ҳамжамиятлар битимлари ва шартномаларига риоя этилишининг кафолати ҳисобланади."

Келтирилган мисоллардан кўринадики, давлат раҳбари халқ томонидан сайланган президент ёки монарх бўлса ҳам конституцияларда

уларнинг давлатдаги ҳақиқий роли тўлиқ баён этилмайди ва аниқ таъриф берилмайди. Давлат раҳбари парламент томонидан сайланган президент бўлган ҳолларда, конституцияда унинг юридик, сиёсий ва бошқа ўрни тўғрисида ҳеч нарса дейилмайди. Бу конституцияларда президентни сайлаш тартиби баён қилинади ва унинг муҳим функциялари санаб ўтилади ҳолос. Бу конституциявий ҳуқуқ нуқтаи назаридан унчалик тўғри эмас. Бундай ҳолатларда қонун чиқарувчилар давлат раҳбарининг роли ҳаммага маълум ва уни тушунтириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, деб ўйлашлари мумкин².

Италия ва Германия Федератив Республикаси конституцияларида давлат бошлиғи қандай орган деган саволга жавоб йўқ. Масалан, Италия конституциянинг 83-моддасида президент парламент аъзоларининг қўшма мажлиси томонидан сайланиши ва уни сайлаш тартибигина белгилаб қўйилган.

84-моддада эса президентлик номзодларига талаблар тўғрисида, 85-моддасида президент 7-йилга сайланиши ва сайлов ўтказиш муддати ҳақида маълумот берилади. 86-моддада президент ўз вазифаларини бажара олмаган ҳолатларда, унинг лавозимини вақтинча бошқариб туриш тартиби баён қилинган. Фақат 86-моддада республика президенти – давлат раҳбари эканлиги ва у миллий бирликнинг ифода этиши маълум қилинади. Шу ерда унинг конституциявий ваколатлари санаб ўтилади.

Германия Федератив Республикаси конституциясида республика президенти-давлат раҳбари ёки у миллий бирликни ифода этиши ҳақида айтиб ўтилмаган. Унинг 54, 55, 56-моддаларида президентнинг ваколатлари, сайланиш, қасамёд этиш, президентни лавозимидан озод этиш кўрсатилган.

Юқорида айтилганлардан кўринадики, давлат раҳбарининг юридик ва фактик мақоми, давлат ҳокимияти бошқарувини амалга оширишда унинг роли, мазкур давлатдаги мавжуд бошқарув шаклига, сиёсий тизим ва бошқа

² Хорижий мамлакатлар конституциявий ҳуқуқи / Масъул муҳаррир: профессор А.А.Азизхўжаев. – Тошкент: ТДЮИ, 2009, 237-бет.

шарт-шароитларга, шунингдек, мамлакатда таркиб топган анъаналар, урф одатлар ва суд прецеденти характериға боғлиқдир.

Номигагина ҳокимиятни эгаллаб турган давлат бошлиғи фақат қонунларни имзолайди. Унинг имзоси қонунни кучга кирганлигини билдиради.

Давлат раҳбари қонун асосида маълум тадбирлардан ўтиб, фуқаролар ва бошқа давлатлар томонидан давлат раҳбари сифатида эътироф этилган тақдирдагина, қонуний ўз лавозимиға киришган ҳисобланади. Қонунийлаштириш усуллари турлича бўлиши мумкин: агар у республика бўлса, сайланган президент, агар монархия бўлса, ўз лавозимини мерос тариқасида олган монарх давлат раҳбари бўлади.

Давлат раҳбари ҳокимиятни зўрлик билан эгаллаб олган бўлса, ноқонуний ҳисобланади. Бундай ҳолатларда ҳам давлат раҳбари давлат механизмининг қолган бўғинларини ҳам ўзига бўйсундириб, давлат бошлиғи функциясини бажариши мумкин. Ноқонуний давлат раҳбари диктатор, ёки куч ишлатиб ҳокимиятни босиб олган ҳарбий хунта бўлиши мумкин.

Давлат механизми тизимида давлат раҳбарининг ўрни тўғрисидаги масала жуда мураккаб. Унинг ҳақиқий ўрнини белгилашга ҳаракат қилганингизда ҳар сафар истисно қоидаларга, қарама-қарши фикрлар ва мисолларга дуч келиш мумкин. Кўпинча давлат раҳбарини ижро ҳокимиятиға тегишли эканлигини ишонч билан таъкидлайдилар. АҚШнинг жаҳонга машҳур Конституциянинг 2-моддасида ижро ҳокимияти АҚШ президентиға тегишли деб баҳоланган, фикримизча, давлат раҳбари институти кўпчилик ҳолатларда алоҳида мустақил комплексни ташкил қилиб, ҳокимиятнинг бирор тармоғиға уни киритишға ҳаракат қилиш нотўғри ва самарасиздир.

Давлат раҳбари – давлатнинг шундай ҳуқуқий ва сиёсий арбобики, унинг барча фазилатлари ўзига хосдир. Биз фақат унинг умумий

ваколатларини таҳлил қиламиз, бунда республика ва монархия шакллари алоҳида ҳам ажратиб ўтирмаймиз. Давлат раҳбарларини умумий ваколатларини ёритишда, улар ҳақиқатдан ҳам монарх учун ва президент учун универсал характерлими ёхуд уларнинг баъзиларида бу хусусиятлар мавжуд эмасми деган саволларга тўхталамиз.

Манбаларда давлат раҳбарининг ваколатларига оид турли маълумотлар келтирилади, уларни умумлаштирганда энг асосий ва ўзига хос ваколатларини ажратиб кўриш мумкин.

Фикримизча, улар орасида энг универсали давлат раҳбарларининг вакиллик функцияларидир. Давлат раҳбари мавжуд урф-одатлар, қоидалар ва қонун нормаларига мувофиқ, ўз мамлакатини ички ва ташқи муносабатларда акс этади, бундай муносабатлар илдизи аслида қадимий даврларга бориб тақалади.

Вакиллик этиш функцияси асрлар мобайнида амал қилиб келаётган қоидаларга мувофиқ бажарилади. Давлат раҳбари турли тантанали маросимлар ва миллий байрамларни бошқаради. У муҳим тантаналарда иштирок этади. Муҳим саналар, воқеалар муносабати билан ўз халқига табриклар ва мактублар йўллайди, парламентга расман мурожаат қилади. Бу мактублар ва мурожаатлар диний маросим, эскича урф-одат характерига эга бўлиб, мамлакатдаги бирор воқеа билан боғлиқ³.

Ўша кўп асрлик анъаналарга кўра, давлат бошлиғи хорижий мамлакатларда, ўз вакиллари дипломатик аккредитациядан ўтказадилар. Давлат раҳбари хорижий давлат вакиллари қабул қилади, улар ишонч ёрлиғи ва элчини чақириб олиш ёрлиғини топширадилар. Хорижий элчилар мамлакатга келиб, давлат бошлиғи қабулида бўлганидан кейин аккредитациядан ўтган ҳисобланадилар.

³ Хорижий мамлакатлар конституциявий ҳукуқи / Масъул муҳаррир: профессор А.А.Азизхўжаев. – Тошкент: ТДЮИ, 2009, 287-бет.

Давлат раҳбари расмий сафарда бўлади, бошқа давлатларнинг раҳбарлари билан учрашади, турли халқаро анжуманларда иштирок этади. Давлат раҳбари бирор давлатга ташриф буюрганда, унга иззат-икром кўрсатилади, фахрий қоровул саф тортади, давлат мадҳияси янграйди, мамлакатларнинг гимнлари ижро этилади.

Бундай сафарлар халқаро алоқаларни мустаҳкамлайди, тантанали учрашув мамлакатга бўлган ҳурматни ифодалайди. Давлат раҳбари музокаралар ўтказиш, халқаро шартнома ва битимларни имзолаш ҳуқуқига эга. Бунинг учун ҳукумат томонидан маълум топшириқ талаб этилмайди, бундай ҳуқуқни унинг лавозими тақозо этади. Давлат раҳбари ҳар доим кенг маънодаги турли алоқаларда, мамлакат ичкарисида ва ташқарисида давлат, миллат, халқ вакили ҳисобланади. Шунинг учун вакиллик функцияси унинг мамлакат бош дипломати эканлигини ифодалаб беради.

Хорижий мамлакатларда давлат бошлиғининг ваколатларини бир неча гуруҳларга бўлишимиз мумкин. Давлат бошлиғининг бошқарув соҳасидаги ваколатлари ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга.

Бу ваколатлар қуйидагилардир:

давлат раҳбари барча ҳолларда ҳам ҳукуматни тайинлаш ва уни истеъфога чиқариш тадбирларида иштирок этади, яъни ижро ҳокимиятини шакллантиришда қатнашади. Унинг бу борадаги реал ҳуқуқи ва вазифаси белгиланган.

Парламентар республикаларда ва монархияларда давлат раҳбари мавжуд қонун, урф-одатлар ва суд прецеденти, жами ёзилган ва ёзилмаган қонунлар бўйича парламент ишончини қозонган шахсни Бош вазир, ҳукумат бошлиғи қилиб тайинлашга мажбур. Қоидага кўра, булар сайловда ғалаба қозонган партияларнинг раҳбарлари бўлишади. Бунга Буюк Британия мисол бўла олади. Буюк Британия Қироличаси парламентнинг қуйи палатасига бўлган сайловларда ғалаба қозонган партия раҳбарини Бош

вазир вазифасига тайинлайди. Монархнинг бу тайинлаши эса сайлов натижаларига боғлиқ, ўзи танлаш имкониятига эга эмас.

Давлат раҳбари ижро ҳокимиятига ҳам эгалик қилса, яъни кучли президент модели мавжуд бўлса, уларнинг ваколати анча салмоқли ва кенг ҳисобланади. Президентлик республикасида президент барча вазирлар ва ҳукумат аъзоларини тайинлайди ва қоидага кўра, ушбу маҳкамани ўзи бошқаради. Тўғри, вазирларни тайинлаш ёки ишдан олиш юзасидан қўшимча шартлар ва қоидалар бўлиши ҳамда улар мустаҳкамланиб қўйилиши мумкин, аммо улар давлат раҳбари ваколатига жиддий таъсир этмайди. Масалан, АҚШда вазирлар (улар давлат котиблари дейилади). Сенатнинг "кенгаши ва розилигига" мувофиқ президент томонидан тайинланади. Аксарият ҳолатларда, Сенат президент кўрсатган номзодларга эътироз билдирмайди. Парламентар республика ҳисобланган Италияда эса президент парламент томонидан кўпчилик овоз билан қўллаб-қувватланган ҳукумат аъзоларининг ҳар қандай рўйхатини тасдиқлайди. У ерда президент ва парламент ўртасидаги муносабатларнинг ўзгача модели амал қилади.

Давлат бошқаруви соҳасидаги давлат раҳбари ваколатига унча юқори даражада бўлмаган бошқа мансабдор шахсларни тайинлашни ҳам киритиш мумкин. Бундай мансабдор шахсларнинг қаторига суд ҳокимияти вакиллари киради. Баъзи бир мамлакатларда, судьяларнинг тайинланиши давлат раҳбарининг ўз номидан эълон қилинган ҳужжатлари билан расмийлаштирилади.

Баъзи бир мамлакатларда ижро ҳокимиятининг муҳим ҳужжатлари давлат раҳбари номидан эълон қилинади. Ягона қоида-тартибни ижро этиш контрассигнация асосида бўлади.

2. МОНАРХИЯ ВА УНИНГ КЎРИНИШЛАРИ

Монархия шундай бошқарув шакли бўлиб, унда давлат бошлиғи – монарх (ҳар бир мамлакатда у турлича номланади – император, қирол, султон, амир ва ҳаказо) алоҳида юридик мақомга эга: унинг ваколатлари бирламчи, давлатдаги бирон-бир бошқа ҳокимиятдан ҳосил бўлмаган (ваколатлантирилмаган) тавсифга эга, ўз лавозимини, одатда, наслдан-наслга мерос орқали ўтказиш йўли билан қўлга киритади ва ушбу лавозимни умрбод эгаллайди⁴.

Шунингдек, монархия тузумида давлат бошлиғи лавозими наслдан-наслга ўтиб, уни эгаллаган шахс юридик жиҳатдан жавобгарликка тортилиши мумкин эмаслиги белгиланган бўлади. Бу шуни англатадики, монархия бошқарув шаклидаги давлатда давлат бошлиғини бирон-бир қонуний тарзда ўз лавозимидан олиб ташлаш ёки унинг қонунга ҳилоф хатти-ҳаракатлари учун жиноий жавобгарликка тортиш мумкин эмас.

Инсоният пайдо бўлгандан буён, давлат шакли монархия бошқарувида ривожланиб кела бошлаган. Агар биз инсоният тарихидан давлат бошқаруви усулини ўрганмоқчи бўлсак, албатта, монархия тузуми ҳукмрон бўлган даврни тассавур қиламиз. Чунки, феодаллик тузум ҳукмрон бўлган даврда монарх, подшо, султон, қирол ёки император деб аталиб энг катта ерга эгалик қилган ва халқнинг розилигисиз чексиз ҳокимият соҳиби бўлган. Ҳозирги монархия давлатлари феодал тузум давридагидан тубдан фарқ қилади. Масалан, 1931 йил Испанияда юз берган инқилоб натижасида Ф.Франко диктатурасининг ўрнатилиши билан тугаган. 1931-1939 йиллар Испания давлати давлат бошқаруви усули мутлақ монарх ҳукмронлигидан чекланган монархия шаклига ўтиш босқичларининг илк даври ҳисобланади. 1978 йил 27 декабрда қабул қилинган “Испания қиролигининг Конституцияси” чекланган монархия давлат бошқаруви шаклига батамом

⁴ Одилқориев Ҳ.Т. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. - Т., 2009, 136-бет

ўтганлигини тасдиқлайди. Шунингдек, Буюк Британия, Бельгия, Япония давлатларида ҳам монархия бошқарув усули, сиёсий режимнинг демократиялаштиришда бир-бирига мослаштирилди. Айрим бир монархия шаклидаги давлатларда “ҳукмдор” сайлов йўли билан лавозимига қўйилади. Бунга мисол сифатида Бирлашган Араб Амирликларида федерация субъектлари бошлиғи ҳисобланган амирлар ўзлари орасидан бош ҳукмдорни беш йил муддатга сайлашини кўришимиз мумкин. Бу эса республика шаклидаги давлат бошқарувининг маълум бир таркибий ўхшашликларини ўзида намоён этади.

Монархия давлат бошқарувининг алоҳида шакли сифатида бир қанча давлатларда тарихий анъаналарга ҳурмат (ғарбнинг ривожланган мамлакатларига хос) ёки жамиятда феодал муносабатларнинг сақланиб келинаётганлиги (масалан, Яқин Шарқнинг монархия давлатларида) натижасида амал қилиб келмоқда. Аслида “монархия” атамаси (монос – бир, якка, архе – ҳокимият) юнонча сўздан олинган бўлиб, яккаҳокимлик, ягона ҳукмдор деган маъноларни англатади. Монархия давлат бошқарув шакли сифатида ўзининг аниқ юридик белгиларига эга. Агар олий давлат ҳокимияти бир шахснинг (монарх, қирол, подшо, император, шоҳ, султон) қўлида тўпланган бўлса ва у авлоддан-авлодга мерос қилиб қолдирилса, бундай давлат бошқарув шакли монархия деб аталади.

Монархиянинг асосий белгиларини қуйидагича ифодалаш мумкин:

- монарх давлатни шахсийлаштиради;
- монарх ҳокимиятни якка ўзи бошқаради;
- монарх ҳокимияти муқаддас деб эълон қилинади;
- монарх ўз фаолиятида расман мустақилдир;
- ҳокимиятни ўрнатиш, қабул қилиш (легитимлаштириш) нинг алоҳида тартиби мавжуд;
- муддатсиз, умрбод бошқарув;

- монарх ўз бошқарувининг натижалари учун юридик жавобгар эмас, яъни монарх масъулиятдан озод киши ҳисобланади.

Монархия тузуми ҳукмрон бўлган жамиятда, давлат бошлиғи худонинг ердаги вакили деб қаралади. Масалан, Япония императори 1945 йилга қадар қуёш худоси Аматераснинг ўғли деб ҳисобланган. Ҳозирги замонда, подшоларнинг худолар авлодидан келиб чиққанлиги ҳеч кимни қизиқтирмайди. Тарихий манбаалардан бизга маълумки, феодал тузум ҳукмрон бўлган даврда, катта ер эгалари ҳокимиятни эгаллашга ҳаракат қилиб келишган. Айримлари бу мақсадларига эришиб ўзларини олий ҳукмрон деб эълон қилганлар.

Демак, ҳозирги монархия тузуми сақланиб қолган давлатларнинг ҳукмдорлари феодал тузум давридан авлоддан-авлодга ўтиб келган насл эгалари ҳисобланади. Лекин улар ҳозирги замонда олдинги даврдагидек, давлат ҳокимиятига эга эмаслар. Аммо монархнинг миллат бирлигини намоён этувчи мавқеи ҳозир ҳам юқори баҳоланмоқда. Масалан, 1946 йилги Япония Конституциясининг 1-моддасида “Император халқ бирлиги ва давлат рамзи ҳисобланади, мустақил ҳокимиятга эга бўлган, халқнинг хоҳиш иродаси унинг мақомини белгилаб беради”. Шунингдек, 1978 йилги Испания Конституциясининг 56-моддасида ҳам миллат бирлиги ва давлат ҳокимиятининг мавжудлиги қирол номи билан боғланади. 1707 йилги Буюк Британиянинг Шотландия билан қўшилиш ҳақидаги конституциявий қонунида ҳам қироличанинг икки давлат ҳокимияти тизимидаги тутган ўрни белгилаб берилган. Мазкур қонуннинг 1,2-моддалари қирол ҳазрати олийларининг бундан кейинги мақоми икки олий давлат бирлиги рамзи сифатида доимо ҳокимият тепасида бўлиши ва тахт ворислиги масалаларини мустаҳкамлаб берган. Бизга тарихий манбалардан маълумки, ушбу конституциявий акт қабул қилингунга қадар, Шотландиянинг ўз қироллиги мавжуд бўлган. Бу қонун қабул қилингандан кейин икки давлат қироллиги бирлашиб ягона қирол, яъни бирлашган қироллик давлатнинг

рамзи ва миллат бирлиги мақомида, айрим ваколатлари сақланиб қолинган. Масалан, қирол жамоа палатасини тарқатиб юбориши, Бош вазир лавозимига жамоа палатаси вакилидан бирортасини тайинлаши, амнистия ва авф этиш тўғрисидаги фармонларини қабул қилиши мумкин.

Энг муҳими шундан иборатки, аксарият монархия тузуми ҳукмронлик қилаётган давлатларда, монархнинг мақоми конституцияда мустаҳкамланган бўлади. Лекин, 1931 йил қабул қилинган Бельгия конституциясида монарх тўғрисидаги қоидалар белгиланмаган.

Энг асосийси монарх ваколатлари, уни конституция ёки бошқа қонунларда белгиланишининг аҳамияти йўқ. Мана шу принцип асосида монархия кўринишидаги давлат шаклини ўрганамиз ва уни таҳлил қиламиз.

Монарх давлат ҳокимиятининг жонли тимсоли ҳамда давлат бошлиғи бўлиб мамлакатни ташқи ва ички сиёсатини шакллантирувчи халқ вакили, миллат “отаси”, фуқароларни жипслаштирувчи, уларни мамлакат миқёсида бирлаштирувчи шахс сифатида майдонга чиқади. Монархия давлат бошқарув шакли азалдан яккаҳокимлик асосида ҳокимиятни амалга оширувчи шахснинг ҳокимиятига асосланган бўлиб, ҳозирги кунда эса том маънодаги мутлоқ монархия бошқарув шаклидаги давлатларни жуда кам учратиш мумкин. Шунинг учун монархия давлат бошқарув шаклининг бир неча замонавий кўринишларига ҳам асос солинган. Уларга мисол қилиб *мутлоқ* ва *конституциявий монархия* давлат бошқарувидаги мамлакатларни келтириш мумкин.

Мутлоқ монархия давлат бошлиғининг яккаҳукмронлиги билан тавсифланади⁵. Ҳукуқий маънода монарх – ҳар қандай ҳокимиятнинг манбаи ва унинг ўз фуқароларига берилган доирасини норматив ҳужжатларда фақат ўзи белгилайди. Қонун асосини монархнинг иродаси

⁵ Одилқориев Ҳ.Т. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. - Т., 2009, 140-бет

ташкил этади. Мутлоқ монархия бошқарув шакли сифатида феодализм даврининг сўнги пайтида кенг тарқалган эди. Бугунги кунда у анча эскириб қолган бошқарув шакли ҳисобланиб, у фақат жамият ҳаётининг анъанавий-патриархал ва феодал шакли устувор бўлган Шарқнинг айрим давлатларида сақланиб қолган (масалан, Уммон, Қатар, Бруней). Бироқ, иқтисодий ривожланиш даражаси юқори бўлган ва ижтимоий инфраструктураси юксак тараққий этган мамлакатларда ҳам саноатлашган давр демократиясига патриархал уруғ-қабилалар анъаналари сингдирилган шакл сифатида мутлоқ монархия ўзига хос бошқарув шакли сифатида учрайди (Саудия Арабистони, БАА, Баҳрайн).

Мутлоқ монархия монархнинг қонунчилик, ижроия ва судлов соҳаларидаги кенг ва салмоқли ваколатлари билан тавсифланади. Қонунлар монарх номидан чиқарилади ва давлатнинг барча маъмурий аппарати унга бўйсунди. Қоида тариқасида, мутлоқ монархияда бирон-бир сайланадиган органлар бўлмайди, лекин унда турли хил маслаҳат органлари мавжуд бўлади (масалан, ҳукмрон династия – саудий қабилаларнинг вакиллари билан тузилган Саудия Арабистони Девони). Истисно тариқасида бу мамлакатларнинг айримларида конституция деб аталадиган ҳужжатлар қабул қилинган (масалан, 1970 йил Қатарда), бироқ улар умумқабул қилинган конституция тушунчаларидан анча йироқдир.

Мутлақ (абсолют) – монархия шаклидаги давлатларнинг бошқарув шакли узок ўтмишга бориб тақалади. Ўша даврдан бошлаб, ўз давлат ҳокимиятини қўлдан бермай келаётган монарх ҳукмронлиги, наслдан-наслга ўтиб, ҳозирги даврда мутлақ монархия мақоми билан бошқарув шаклини намоён этади. Унинг қўлида бутун давлат ҳокимияти тўпланган бўлади. Ўзи қонун қабул қилади, давлат бошқарув аппаратини тузади, олий суд ҳокимиятини амалга оширади. Унинг ҳокимиятини чегаралаб бўлмайди, юридик ва сиёсий, маънавий жиҳатдан номигагина, дин пешволари ва бошқа ўзи тайинлаган мансабдор шахслар ҳокимият масалалари ҳал

этилатганда, иштирок этиши мумкин. Чунки монарх уларнинг давлат ҳокимиятига бўлган ҳуқуқларини оёқ-ости қилаётгани йўқ ва ўзи ҳам бундай ҳуқуқларга бугун эга бўлмаган. Ҳозирги даврда мутлақ монархия давлат бошқарув шакли кам учрайди. Бунга мисол сифатида Саудия Арабистони ва Уммон давлатларини келтириш мумкин. Бу давлатларда монарх энг олий дин пешволари ҳисобланади, шунинг билан улар ўз давлат ҳокимиятини кучайтирадилар. Мутлақ монархияда, сиёсий режим авторитар хусусиятга эга бўлиб, давлат режими эса чекланмаган бўлади.

Конституциявий (чекланган) монархия – бу бошқарувнинг шундай шаклики, унда монарх ҳокимияти конституция асосида ва унда белгиланган доирада амалга оширилади. Монархнинг чекланганлиги даражасига кўра *дуалистик* ва *парламентар монархияга* ажратилади.

Дуалистик монархия, ўз номидан кўриниб турганидек, ҳокимият монарх ва парламент ўртасида тақсимланган ҳолда амалга оширилиши билан тавсифланади (масалан, Европада айрим истиснолар билан Лихтенштейн, Яқин шарқда Иордания, Марокко). Бироқ, бунда ҳокимият бўлиниши тамойили ҳали тўлиқ шаклланмаган бўлиб, монарх ҳокимияти кўпроқ устуворлик қилади. Аниқроғи, монарх давлатнинг барча ишларини бир ўзи ҳал этмаса-да, яъни давлатда турли давлат органлари, маслаҳатчилар, вазирлар, амалдорлар мавжуд бўлса-да, энг муҳим, принципал давлат ишлари бўйича монарх ўзи ҳукм чиқаради. Яъни у бутун ҳокимиятнинг тўла соҳибидир. Шу билан бирга дуалистик монархияларда сайлаб қўйиладиган вакиллик органи – парламент ҳам мавжуд бўлиб, у қонун қабул қилиш ҳамда бюджетни мақуллаш каби ваколатларга эга.

Монарх давлат бошлиғи ҳисобланиб, у ижро этувчи ҳокимиятни амалга соҳасидаги ваколатлар тўлалигича унинг ўзига тегишлидир. Ҳукумат бошлиғи монарх томонидан тайинланади ва фақат унинг олдида жавобгардир. Дуалистик монархияларда ҳукуматнинг парламент олдидаги жавобгарлиги институти мавжуд эмас. Лекин монарх парламентни тарқатиб

юбориш, мамлакатда фавқулодда ҳолатлар жорий этиш ёки бошқа фавқулодда декретлар қабул қилиш ҳуқуқига эга. Монарх армиянинг Бош қўмондони ҳисобланади.

Демак, дуалистик монархия бу мутлақ монархиянинг ўзгаришига асос солган биринчи замонавий давлат бошқарув шакли бўлиб, у кўпинча конституциявий монархия деб аталади. Шунинг билан бундай давлат бошқарув шаклида ҳокимиятнинг бўлиниши иккига ажратилиб ўрганилади. Лекин шундай бўлса ҳам монарх ваколатлари жуда кенг берилган бўлиб, парламент томонидан қабул қилинган қонунларга чекланмаган ҳуқуқ асосида вето қўйиши мумкин. Агар у қонунни тасдиқламаса, кучга кирмайди. Бундан ташқари қонун кучидан юқори бўлган фармонлар қабул қилиши, парламентни тарқатиб юбориши мумкин. Шундай ҳуқуқларни амалга ошириш орқали вақтинчалик мутлақ монархия давлатини шакллантириш мумкин. Масалан. Испанияда 1974 йил парламент тарқатиб юборилиб, 1989 йилга қадар мутлақ монархия ҳукм сурган.

Агар ҳукумат тайинланадиган бўлса, фақат монарх олдида ўз фаолияти тўғрисида ҳисоб бериб туради парламент олдида масъул бўлмайди.

Фақатгина давлат бюджетини белгилаш жараёнларида парламент билан ҳисоб-китоб қилишга мажбур бўлиши мумкин. Аммо депутатлар йилда бир марта келиб чиқадиган бу масалада ҳукумат билан келишмовчилик келиб чиқишидан қўрқадилар, чунки монарх хоҳлаган вақтида уни тарқатиб юбориш ҳуқуқига эга. Худди чекланмаган монархия давлат бошқарув шаклига ўхшаш дуалистик монархия тузумида ҳам сиёсий режим авторитар бошқарувга шарт-шароитлар яратиб беради. Давлат режими эса чегараланган дуалистик ҳокимият тавсифида бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, монархия давлат шаклининг дуалистик бошқарув усулида давлат ҳокимиятининг бўлиниши олдингидек, монарх ва уни ўраб турган яқин қариндошлари қўлида бўлади. Ҳозирги вақтда Қувайт,

Иордания, Марокаш давлатларида дуалистик монархия бошқарув шакли сақланиб қолган.

Парламентар монархия деб аталадиган бошқарув шакли, одатда, энг ривожланган давлатлар бошқарув шакли бўлиб ҳисобланади. XVII-XVIII асрларда айрим мамлакатларнинг давлат бошқарув шакли инсоният тасаввурида бўлмаган янгича жамият қурилиши жараёнлари бошланган давр бўлди. Аграр феодализмдан, илк капиталистик тузумига ўтиш даврида барча давлатларнинг бошқарув шакли, табиат, жамият қонуниятлари талабларига мос равишда ўзгарди. Буюк Британия, Япония, Нидерландия, Швеция, Канада, Австралия давлатларининг бошқарув шакли тубдан янгиланди. Албатта, бу жараёнларда ҳар бир давлат халқларининг хоҳиш иродаси ўз ифодасини топган.

Юқорида кўрсатиб ўтилган парламентар монархия давлат шаклининг вужудга келиши ҳам инсоният курашларининг натижасида пайдо бўлган энг замонавий бошқарув усулидандир.

Парламентар монархия тузумида ҳокимиятнинг бўлиниш принципи қонунчилик органининг олий давлат ҳокимият органи эканлигини кўрамыз. Ижроия ҳокимият устидан парламентнинг юқори туриши, сиёсий рсжимнинг демократик ёки либерал яъни давлат ҳокимият органларининг бир-бири билан муросага кела-олмайдиган қонун талабларида фаолият юритиши белгиланганлигини мустаҳкамлайди.

Шунингдек, парламентнинг олий ҳокимият органи сифатидаги тушунчаси шуни билдирадики, ҳукуматнинг тузилиши монарх томонидан тайинланса ҳам юқори ёки қуйи палатанинг ишонч ҳуқуқи қўлланилади. Бу шуни англатадики, агар юқори ёки қуйи палата аъзолари ҳукуматга ишончсизлик билдирса, монарх қуйи палатада энг кўп ўрин олган партия аъзоларидан сайланган депутатлардан ҳукуматни шакллантиришга мажбур бўлади. Монарх бундай давлат бошқарув шаклида фақат шохдир, ҳокимият масалаларида кузатувчи вазифасини ўйнайди. Қонунни тасдиқлаш ёки

тўхтатиб қўйиш муносабатларида бундай ҳуқуқдан амалда фойдаланмайди яъни ҳукумат кўрсатмаси билан қонунни амалга киритиши мумкин. Ҳуқуқий жиҳатдан монарх бундай ҳуқуқдан маҳрум этилган. Унинг томонидан чиқарилиши лозим бўлган ҳужжатлар тартиб бўйича ҳукумат ташаббуси билан тайёрланади. (Бош вазир ёки у тайинлаган вазир томонидан). Шунинг учун ҳам монарх юридик томондан қабул қилинаётган қонун ва қонун ости актларини оқибати учун жавоб бермайди.

Бошқаларидан ажралиб турадиган парламентар монархия давлат бошқарув шаклининг белгиси шундан иборатки, *парламентнинг қўйи ёки юқори (қайси палатада ҳисобдор бўлса) палатаси олдида ҳукуматнинг ўз фаолияти масалаларида сиёсий жавобгарлигидир*. Агар қўйи палата ҳукуматга ишонсизлик билдирса, ёки билдирган ишончини қайтариб олса, ҳукумат монарх томонидан истеъфога чиқиши ёхуд ўз лавозимидан озод этилиши шарт. Аммо парламентнинг бу ҳуқуқи ҳозирги парламентар монархия шаклидаги давлатларда амалга оширилиши унга тенглаштирилган ҳукуматнинг монархга ёки юқори (қайси палата бундай ҳуқуққа эга бўлса) қўйи палатани тарқатиб юбориш таклифини тасдиқлаши ва янги сайловларни ташкил этилишида кўришимиз мумкин. Бундай жараёнларда ижро этувчи ва қонунчилик ҳокимият органлари ўртасидаги келишмовчиликлар халқ томонидан ҳал этилади. Агар сайловларда парламентнинг олдинги таркиби қайтадан сайланса ёки кўпчилиги палатадан ўрин олса, унда ҳукумат таркиби янгиланади яъни истеъфога чиқишга мажбур бўлади.

Шундан келиб чиқиб, бундай давлат бошқарув шаклида монарх, парламент ва ҳукумат муносабатларининг белгиланиши парламент режими ёки парламентар монархия деб аталади.

Теократик монархия бошқарув шаклида давлат ва жамият ҳаётидаги ижтимоий муносабатлар диний нормалар билан тартибга солинади ҳамда давлат раҳбари диний ташкилотларнинг ҳам раҳбари ҳисобланади. Монарх

дин раҳнамози бўлиб ҳисобланади. Бундай давлатларга мисол қилиб Саудия Арабистони, Бруней қироллигини мисол қили келтириш мумкин.

3.МОНАРХ – ДАВЛАТ БОШЛИҒИНИНГ ЎЗИГА ХОС БЕЛГИЛАРИ

Монарх ҳуқуқий ва амалий жиҳатдан бир қатор ўзига хос белгиларга эга, улардан асосан иккитасини алоҳида олиб кўрамиз.

Биринчи асосий белгиси шундан иборатки, монарх ҳокимияти ҳеч кимнинг таъсирида юзага келмайди, унинг ҳокимияти ҳеч бир тузулма, бирор орган, ҳаттоки, халққа ҳам боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд. Монарх ё илоҳий ҳуқуқ, ё табиий ҳуқуқ, ё ўз ҳуқуқига кўра, қадимий анъаналарига мувофиқ ўз ваколатларини амалга оширади. Ўша қадимий анъаналардан келиб чиқиб, монарх бутун давлат ҳокимиятининг манбаи ҳисобланади. Бутун давлат бошқаруви монарх номидан амалга оширилади.

Давлат органлари томонидан чиқадиган барча актлар у ёки бу даражада расман монарх номи билан боғлиқ: ё унга ҳавола қилинади, ё унинг номи таъкидланади, монарх расмий ёки норасмий равишда ҳужжатга имзо қўяди. Барча давлатнинг ҳуқуқий ҳаракатлар монарх номи, унинг лавозими билан "ёритилади". Монарх номи бундай ҳаракатларга мазмун беради ҳамда унинг номи катта аҳамият касб этади.

Чекланмаган ҳокимият ҳукмрон бўлган ўрта асрларда монарх мутлақ ҳокимият эгаси бўлиб, унинг аҳамияти илоҳий даражага етган эди. Ҳозирги вақтда ҳам мутлақ монархия мавжуд албатта, улар ўрта асрлардагидан фарқ қилади, аммо монарх ҳокимияти ҳанузгача чекланмаганлигича қолмоқда. Ғарбий Европанинг конституциявий монархиясига келсак, у ерда ҳамма бошқарув монархлар номидан ижро этилади, аммо амалда уларнинг ҳокимиятидан ҳеч нарса қолмади. Ҳозирги монархларнинг ҳуқуқий мақомини ифодалашда, у ёки бу монархнинг қайси монархия давлат бошқарувида раҳбарлигини ҳисобга олиш керак.

Маълумки, монархия мутлақ, конституциявий ва дуалистик кўринишларга эга. Монархнинг ҳуқуқий мақоми, унинг ваколати, имкониятлари монархнинг мамлакатда таркиб топган давлат бошқарув шакллари билан белгиланади. Шунинг ҳам эслаб ўтиш керакки, монархнинг ҳақиқий ҳолати меъёрий ҳужжатларда ёзилганидан анча фарқ қилади. Монархнинг расмий ваколати ташқаридан қараганда, анча жиддийга ўхшаб кўринади, аммо давлат бошқарувида ҳақиқий ҳиссаси арзимас бўлиши мумкин. Мутлақ ва дуалистик монархияда монарх давлат механизмида марказий ўринни эгаллаб, ҳукумат таркибини тайинлайди ва ишдан озод қилади. Ҳукумат парламент олдида эмас, балки монарх олдида жавоб беради. Бундай монархияда монарх парламентга ҳам жиддий таъсир ўтказди. Баъзи ҳолатларда, у парламентни тарқатиб юбориши, вето қўйиши мумкин. Шунингдек, Қуrollи кучларнинг Бош қўмондони ҳисобланади, давлатнинг барча юқори лавозимларига тайинлаш ҳуқуқига эга, шунингдек, судьяларни тайинлайди ва ишдан олади⁶.

Парламентар ёки конституциявий монархияда монархнинг ваколатига келсак, санаб ўтилган ваколатлар алоҳида қонун ҳужжатларида, ёки конституцияда расман ифода этилган бўлиши мумкин, аммо ҳаётда уларнинг ҳаммаси: Масалан, қирол расман ҳукумат таркибини тузиши мумкин, аммо бу ҳукумат парламентни ишончини қозонган бўлиши керак. Қирол расман (махсус буйруқ чиқариб) парламентнинг тарқатиб юбориши мумкин, аммо у бу ишни фақат Бош вазир таклифи билан амалга оширади.

Қирол барча қонунларни имзолайди, одатда, қонунларни имзоламаслик ҳолати учрамайди. Бундай монархия бошқаруви шаклидаги мамлакатларда давлат раҳбарининг амалий ва юридик мақоми ўртасида фарқ жуда катта.

⁶ Хорижий мамлакатлар конституциявий ҳуқуқи / Масъул муҳаррир: профессор А.А.Азизхўжаев. – Тошкент: ТДЮИ, 2009, 388-бет.

Монархиянинг иккинчи асосий белгиси монарх ҳокимияти мерос қолади. Бошқача айтганда, мансаб, тахт, тож монархнинг наслига тегишлидир. У мерос тариқасида, қабул қилинади ва мерос бўлиб қолади.

4. МОНАРХИЯ ШАКЛИДАГИ ДАВЛАТЛАРДА ТАХТ ВОРИСЛИГИ

Ҳокимиятга маълум бўлган функция давлат раҳбарининг мамлакат йўлбошчиси эканлигидир. Йўлбошчи тушунчаси расмий ва амалий бўлиши мумкин. У ушбу ҳар икки сифатни ўзида мужассамлаштириш, яъни деюре (расман) ва дефакто (амалда) раҳбар бўлиши керак. Бунга мутлақ монарх ёки халқ сайлаган республика президенти мисол бўла олади. Мамлакатнинг бу йўлбошчиси белгиланган тартибда ҳокимиятни қўлга киритган ва халқ томонидан эътироф этилган қонуний йўлбошчи ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш керакки, монарх алоҳида унвон ҳуқуқига эга бўлиб, мамлакатда фақат бир киши шундай унвон соҳиби бўлиши мумкин. Унвонлар турлича номланиши мумкин: қирол, улуғ герцог, улуғ князь, император; шарқда эса султон, амир, шоҳ ва бошқа номлар билан аталади. Эроннинг охириги монархи ўзини шаҳон - шоҳ деб атаган.

Монархда ҳокимият рамзларига эгалик ҳуқуқи мавжуд.

Ҳокимиятнинг бу рамзлари-тож, асо ва бошқалар билан ҳозирги монархлар деярли фойдаланмайди, улар кўпроқ давлат рамзларидан, почта маркаларида тасвирланади. Буюк Британия ва Шимолий Ирландия қироличаси Елизавета II монархга тегишли барча ташқи белгилар ва рамзлардан фойдаланадиган ягона монархдир. У ўтказиладиган барча муҳим тантанали маросимларда тож ва бошқа махсус қироллик кийимларида иштирок этади.

Алоҳида маросимлар-монархнинг тахтга ўтиришида тантанали маросим ўтказилади, унинг ташриф, учрашув, қабулларга алоҳида тус

берилади, монарх ва унинг оиласини таништирув жараёни ҳам тантановор ўтади. Бундай тантанали маросимларда алоҳида ахлоқ ва одоб қоидалари жорий этилади. Масалан, монарх иштирок этган бундай йиғинларда унинг рухсатисиз ўтириш мумкин эмас, аёллар махсус таъзим бажо келтиришлари керак. Монархга орқа билан туриш ман этилади, ва ҳ.к.

Монархларнинг унвони ва тахт - тожи уларга умрбод берилади, сайланадиган монархия бундан мустасно. Тахт ворислигининг бир неча усуллари мавжуд. У махсус қонунларда, ё конституцияда ёки ҳар иккисида ҳам, шунингдек, суд қарорларида ва ҳуқуқий урф - одатларда мустаҳкамлаб қўйилади.

Тахт ворислигининг энг қадимий усули меросхўрликнинг (Sali) сали тизимидир. Бу тизимга кўра, тахт ва тож фақат эркакларга қолдирилади, яъни мерос эркак наслига тегишли бўлади. Ҳозир сали меросхўрлигига фақат Шарқ мамлакатларида: Таиланд, Уммон, Саудия Арабистони ва Японияда амал қилинади. Яқин –яқинларгача бундай меросхўрлик тизими Европанинг Норвегия, Швеция каби мамлакатларида ҳам мавжуд эди. Фақат XX аср охирида, норвегияликлар ва шведлар бундай амалиётдан воз кечдилар ва бу соҳадаги қонунларига тузатишлар киритдилар.

Тахт ворислигининг иккинчи усули кастилия (Castilla) дейилади, унинг икки хил кўриниши мавжуд: анъанавий ва замонавий. Анъанавий кўринишига кўра тахт ворислари фарзандлардан энг каттаси, бунда ўғилларга кўпроқ имтиёз берилган ва шундай қоида мавжуд бўлган: "кичик ўғил туғишган опасига қараганда имтиёзга эга". Тахт ворислигининг бундай усули Буюк Британия, Испания ва бошқа бир қатор мамлакатлар учун хос бўлган.

Тахт ворислигига кастилия тизимининг замонавий кўринишда жинсидан қатъи назар ёши катта фарзанд эга бўлади. Тахт ворислигининг бундай усули Норвегия ва Швецияда ҳам мавжуд.

Учинчи усул Габсбург ёки Австро-венгер кўринишига эга. Габсбурглар номи Габсбурглар сулоласи шарафига қўйилган бўлиб, уларнинг сулоласи Австро-венгрияда императорлик қилганлар. Бу усул анча қизиқарли унга кўра, тахт ворислигига эркаклар наслидан ҳам, аёллар наслидан бўлганлар ҳам эгалик қилганлар, аммо асосан эркак наслидан чиққанлар имтиёзга эга бўлганлар. Бу ерда наслда эркаклар бўлмаган тақдирдагина аёллар тахтга эгалик қилганлар. Бундай вариантнинг шундай таърифлаш мумкин эди: “Қиролнинг ҳар қандай даражадаги эркак жияни унинг қизига Караганда, тахтни эгаллашда устунликка эга”. Бу усул 1797-1917 йилларда Россияда ҳам мавжуд эди. Уни император Павел 1 жорий қилган.

Ушбу усул Романовлар сулоласи билан бирга барҳам топди. Тахт ворислигининг тўртинчи усулини, биринчи марта Петр 1 тавсия этган, шунинг учун ҳам уни Петр усули деб аташ мумкин. Унинг моҳияти шундаки, монархнинг ўзи тахт ворисини белгилайди. Маълумки, 1721 йилда Петр ўз ўғли, шахзода Алексей вафотидан сўнг унинг тахтига ким ворислигини ўзи белгилаб бериш қондасини мустаҳкамлаб қўйди. Аммо, Петр ўз ворисини тайинлашга ҳам улгирмади.

Бу усулни биринчи бўлиб, император Анна Иоановна амалга ошириб, ўз ворисини белгилади. Тахт ворислигининг бошқа усуллари ва вариантлари ҳам мавжуд масалан, араб монархларида тахт ворислиги тўғрисидаги масалани ҳар бир ҳолатда қуроллик оиласи ҳал қилади, бунга кўра, сулола тахтни қиролнинг катта ўғлига бериши шарт эмас, яъни қироллик оиласидан чиққан бошқа ворисларга ҳам бериш мумкин. Баъзи ҳолларда, тахтни эгаллашда парламент розилигини олиш керак.

Агар монарх вояга етмаган бўлса, бундай ҳолатда, монархияда регентлик (мамлакатни вақтинчалик бошқариб туриш) жорий этилади. Монарх вояга етгандан кейин ўзи мустақил қарор қабул қилаверади.

Давлат бошлиғининг асосий роли, функциясини белгилашга ҳаракат қилинса, унинг ўрнини аниқ белгилаб берадиган бирор хусусиятни ифодалаш мумкин бўлса, бунда давлат раҳбарини икки асосий белгисини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Қоида тариқасида монарх ҳам давлат, ҳам ижро этувчи ҳокимият бошлиғи тариқасида сиёсий фаолият олиб боради. Ушбу ҳолат бошқарувнинг абсолют ва дуалистик монархия шаклларида ҳам юридик, ҳам фактик ифодасини топган. Парламентар монархия бошқарув шаклидаги давлатларда эса монарх расмий жиҳатдан ижро этувчи ҳокимият бошлиғи сифатида тан олинсада, аслида ҳокимият ҳукумат бошлиғи – бош вазир (премьер министр) қўлида бўлади.

Швед тизимида (1980 йилдаги қонун билан мустаҳкамланган) мувофиқ, аёллар тахтга эркаклар билан тенг ҳуқуқли ворис сифатида тан олинадилар. Ҳозирги кунда Швеция қиролининг қизи ўзидан кичик бўлган ўғил укаси билан тенг ҳуқуқда тахтга даъвогар ҳисобланади.

Мусулмон ворислик тизимида тахтни ҳокимият тепасида турган сулоланинг “улуғвор оиласи” қариндошлар орасидан (монархнинг ўғли бўлиши шарт эмас) танлаган шахс эгаллайди (Қатар, Қувайт, Саудия Арабистони ва бошқалар). Шунингдек ушбу “улуғвор оила” олий руҳонийлар билан кенгашган ҳолда монархни амалдан тушириши ва унинг ўрнига оиланинг бошқа аъзосини ҳам қўйиши мумкин (масалан, Саудия Арабистонида лозим даражада тақводор бўлмаганлик айблови билан қирол ҳокимиятдан туширилган)⁷.

Қабилавий тизимда қиролга қабиланинг олий сардори сифатида қарайдилар, ворисни эса қабилавий кенгаш марҳум монархнинг кўп сонли ўғиллари орасидан аниқлайди. Свазилендда ушбу ваколатни Ликоко қабилавий кенгаши қиролича – она бошчилигида амалга оширади. Охирги

⁷ Хорижий мамлакатлар конституциявий ҳуқуқи / Масъул муҳаррир: профессор А.А.Азизхўжаев. – Тошкент: ТДЮИ, 2009, 398-бет.

марта қирол, ушбу кенгаш томонидан 1982 йил марҳум монархнинг 150 та ўғиллари орасидан аниқлаб олинган.

Ўзига хос бўлган монарх лавозимини ворислик бўйича эгаллаш Непал, Бутан ва бошқа бир неча давлатларда мавжуд. Унга кўра, тахт муайян сулола вакили томонидан эгалланиб (баъзи давлатларда ушбу сулола конституцияда ҳам кўрсатилган бўлиши мумкин), қирол ҳаётлик давридаёқ бўлажак меросхўрни ўзи белгилаши мумкин. Малайзияда эса монарх лавозимини эгаллаш меросий бўлмай, балки сайлов орқалидир. Яъни, Малайзия федерация субъектларининг султонлари ўз сафларидан бош монарх (қирол)ни ўзлари беш йил муддатга сайлайдилар. Тўғри, Малайзиянинг монархия бошқарув шаклида бўлмаган федерация субъектлари ҳам бор, лекин бош монарх (қирол) фақат федерациянинг монархия бошқарувида бўлган субъектларининг султонлари орасидан сайланади.

Агар тахтни мерос қилиб олган монарх вояга етмаган бўлса, ёки ўз вазифасини бажаришга тўсқинлик қиладиган даражада жиддий касал бўлса, ёхуд мамлакатдан узоқ муддатда ташқарида бўлса, муайян шахс ёки коллегиял орган (регентлар кенгаши) регент сифатида парламент ёки ҳукумат томонидан тайинланиши мумкин. Регентлик муайян вақт (монарх тузалгунича, вояга етгунича ёки мамлакатга қайтгунича) амал қилади. Регент ёки регентлик кенгаши монарх номидан фаолият юритади ва шу даврда монархнинг дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланади.

Агар тахтни аёл киши эгалласа, унинг турмуш ўртоғи (эри) қирол бўла олмайди, балки муайян дворянлик унвонига эга бўлиши мумкин.

Тахтни мерос қилиб олингандан кейин ўзига хос тож кийдириш маросими - иноугурация бўлиб ўтади. Унда олий руҳонийлар, юқори мансабдор шахслар, парламент аъзолари ва монарх сулоласининг яқинлари иштирок этадилар. (Африка мамлакатларида ушбу маросим қабила бошлиқларининг иштирокида амалга оширилади). Маросимда

мамлакатнинг бош руҳонийси ворис монархга оқ фотиҳа билан тож кийдиради ҳамда бошқа давлат регалиялари – олий ҳокимият рамзлари (скипетр, тахт ва бошқалар)ни беради. Тож кийдириш маросими монархнинг ҳокимияти бошланганлигини билдиради.

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, Давлат раҳбари – давлат органлари тизимида олий лавозимни эгаллаган, мамлакат ичкарисиди ва ташқарисиди унинг олий вакили, миллат ва давлат (халқ ва давлат) бирлигининг рамзи бўлган лавозими шахс ёки органдир.

Давлат раҳбари халқ томонидан сайланган президент ёки монарх бўлса ҳам конституцияларда уларнинг давлатдаги ҳақиқий роли тўлиқ баён этилмайди ва аниқ таъриф берилмайди. Давлат раҳбари парламент томонидан сайланган президент бўлган ҳолларда, конституцияда унинг юридик, сиёсий ва бошқа ўрни тўғрисида ҳеч нарса дейилмайди. Бу конституцияларда президентни сайлаш тартиби баён қилинади.

Давлат раҳбарининг юридик ва фактик мақоми, давлат ҳокимияти бошқарувини амалга оширишда унинг роли, мазкур давлатдаги мавжуд бошқарув шаклига, сиёсий тизим ва бошқа шарт-шароитларга, шунингдек, мамлакатда таркиб топган анъаналар, урф одатлар ва суд прецеденти характериға боғлиқдир. Номигагина ҳокимиятни эгаллаб турган давлат бошлиғи фақат қонунларни имзолайди. Унинг имзоси қонунни кучга кирганлигини билдиради.

Давлат раҳбари мавжуд урф-одатлар, қоидалар ва қонун нормаларига мувофиқ, ўз мамлакатини ички ва ташқи муносабатларда акс этади, бундай муносабатлар илдизи аслида қадимий даврларға бориб тақалади.

Инсоният пайдо бўлгандан буён, давлат шакли монархия бошқарувида ривожланиб кела бошлаган. Монархия давлат бошқарувининг алоҳида шакли сифатида бир қанча давлатларда тарихий анъаналарға ҳурмат ёки жамиятда феодал муносабатларнинг сақланиб келинаётганлиги натижасида амал қилиб келмоқда.

Ҳозирги монархия тузуми сақланиб қолган давлатларнинг ҳукмдорлари феодал тузум давридан авлоддан-авлодга ўтиб келган насл

эгалари ҳисобланади. Лекин улар ҳозирги замонда олдинги даврдагидек, давлат ҳокимиятига эга эмаслар. Аммо монархнинг миллат бирлигини намоён этувчи мавқеи ҳозир ҳам юқори баҳоланмоқда.

Монарх ҳокимияти ҳеч кимнинг таъсирида юзага келмайди, унинг ҳокимияти ҳеч бир тузулма, бирор орган, ҳаттоки, халққа ҳам боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси . – Т.: Ўзбекистон, 2012
2. Каримов.И.А.Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси.Т.: Ўзбекистон, 2010.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг «Юксак билимли ва интеллектуал ривожланган авлодни тарбиялаш – мамлакатни барқарор тараққий эттириш ва модернизация қилишнинг энг муҳим шарти» мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимида сўзлаган нутқи // Халқаро конференция материаллари, Т.: Ўзбекистон - 2012.
4. И.А.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1., Т.: Ўзбекистон, 1994
5. Конституции мира: Сб. Конституции государств мира / Сост. У.Таджиханов, А.Х.Саидов. Т.1–8. – Ташкент: Академия МВД РУз, 1997. – С.134.
6. Хорижий мамлакатлар конституциявий ҳуқуқи / Масъул муҳаррир: профессор А.А.Азизхўжаев. – Тошкент: ТДЮИ, 2009.
7. Хорижий мамлакатлар конституциявий (давлат) ҳуқуқи / Масъул муҳаррир: доцент Д.Қ.Аҳмедов. – Тошкент: ТДЮИ, 2006.
8. Таджиханов У. Одилқориев Х. Саидов А. Ўзбекистон Республикаси конституциявий ҳуқуқи: Юридик олий ўқув юртлари учун дарслик. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б.492.
9. Конституциявий ҳуқуқ: Изоҳли луғат / А.Азизхўжаев, О.Хусанов, Х.Азизов. – Тошкент: ЎЗР ИИВ Академияси, 2001. – Б.47.
10. Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий ҳуқуқи. - Т.: Молия, 2002
11. Саидов А.Х. Жаҳон конституциявий амалиёти ва Ўзбекистон Республикасининг Асосий Қонуни. – Т.: Билим, 1992

12. Одилқориев Ҳ.Т. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. - Т., 2009

Электрон таълим ресурслари:

1. www.pedagog.uz
2. www.Ziyonet.uz
3. <http://www.Norma.uz>
4. <http://www.Lex.uz>
5. <http://www.Law library.ru>